

Vrijzinnigheid als mentaliteit

M.B. ter Borg

De meewarige visie

Met vrijzinnigheid is iets merkwaardigs aan de hand. Er wordt vaak meewarig over gedaan.. De vrijzinnigen zouden zich uit de markt hebben geprijsd. De vrijzinnigheid is zo weinig succesvol omdat de secularisatie er zit ingebakken, zegt de godsdienstsocioloog Stoffels¹. De tijd van de vrijzinnigheid zou voorbij zijn. Door zijn aard verdwijnt de vrijzinnigheid uit de kerk. De vrijzinnige theologie heeft dan ook zijn beste tijd gehad. Als het over de vrijzinnigheid gaat is de stemming in mineur. Dat is niet alleen het geval bij de meer rechtzinnigen, die in de kerk de boventoon voeren, ook het zelfbeeld van de vrijzinnigen zelf straalt niet van zelfvertrouwen: “*Een beetje geloven*” heet een bundel waarin vrijzinnigen hun credo zouden moeten verwoorden². Kan het minimalistischer? En dat terwijl de vrijzinnigheid toch gezien zou kunnen worden als de meest succesvolle stroming binnen het Nederlandse Christendom.

De meewarige visie op vrijzinnigheid stoelt op twee misverstanden, die in elkaars verlengde liggen. Ten eerste vat men de vrijzinnigheid bijna uitsluitend op als een stroming in de christelijke dogmatiek, met bijbehorende instituties en ten tweede vat men het christendom op als kerkelijk christendom. De vrijzinnige theologie wordt dan opgevat als erfgenaam van het modernisme, dat een verzoeningspoging behelsde tussen de wetenschap en de theologie, als een hoogst noodzakelijke aanpassing van het christendom aan het moderne wereldbeeld. Het was een stroming die aanvankelijk succesvol leek, maar die al gauw van halfhartigheid beschuldigd werd. Een verwaterd Christendom. Als je het niet meer allemaal gelooft, wees dan consequent en eerlijk en geloof niets meer. Zo worden de vrijzinnigen met hoon overladen, van Multatuli in 1872³ tot Dawkins in 2007⁴. Het boegbeeld van de gereformeerde vrijzinnigheid Kuitert wordt door de historicus Versnel met soortgelijke argumenten bestreden⁵. “*God houdt niet van vrijzinnigen*” zegt de atheïst Cliteur smalend en hij gebruikt deze *soundbite* als

titel voor een bundel van zijn stukjes⁶. Veel vrijzinnigen trekken hun consequenties en laten de kerk voor wat hij was. Zij vertrekken. Binnen de kerken wordt, althans uit kwantitatief oogpunt, de vrijzinnigheid een meer en meer te verwaarlozen ‘grootheid’.

Deze visie op de vrijzinnigheid geeft blijk van een zekere benepenheid die terug te voeren is op een beperkte visie op kerk en Christendom, volgens welke de kerk de organisatie van gelovigen is en de belichaming van alles wat Christelijk is. Buiten de kerk geen heil, en al helemaal geen Christendom.

De triomfalistische visie

Maar er is ook een triomfalistische visie op vrijzinnigheid denkbaar. Hier wordt vrijzinnigheid niet opgevat als een stroming in de dogmatiek naast andere stromingen maar als een mentaliteit die zich kenmerkt door een open, kritische ten aanzien van de traditie waarin men nu eenmaal staat, zonder die traditie los te willen laten en die gepaard gaat met tolerantie ten aanzien van andermans traditie. Dit vasthouden aan de eigen traditie verhindert dat deze tolerantie uitloopt op een totaal cultuurrelativisme. Men is wel van mening dat de eigen waarden betrekkelijk zijn, maar niet dat de eigen waarden in hun totaliteit kunnen worden ingewisseld voor onverschillig welke andere set van waarden ook. Dat men in staat is de betrekkelijkheid van de eigen positie in te zien, betekent allerm minst dat men geen ferme standpunten kan innemen, of dat men niet staat voor zijn zaak. Het tegendeel is het geval. Juist omdat men de betrekkelijkheid en de kwetsbaarheid van de eigen waarden inziet, moet men zich er persoonlijk voor inzetten. Waarden bestaan niet dankzij zichzelf of dankzij een hogere macht; ze bestaan omdat en voor zover individuen zich ervoor inzetten. Vrijzinnigheid impliceert een hoge mate van individualisme. Men is uiteindelijk zelf de maatstaf voor de manier waarop men de traditie verwerkt. Maar de oriëntatie op de traditie en op de sociale omgeving waarin deze figureert, geeft hier inspiratie en een gevoel van geborgenheid.

Wat is de aard van de kritiek en openheid, die de kern vormen van de vrijzinnigheid? Kritiek bestaat er in vele soorten. Spijkers op laag water zoeken is ook kritiek. Bij vrijzinnigheid gaat het op zijn minst om twee dingen, die onderling samenhangen. Ten eerste een zeker gevoel voor de menselijke, al te menselijke aspecten van welke onderneming dan ook. Dit impliceert wat in Nederland “een gezond

wantrouwen” wordt genoemd. Ten tweede de neiging om de dingen in hun context te zien. Dat betekent onder meer dat ook de zogenaamde tijdgeest wordt meegewogen. De openheid impliceert de bereidheid elementen van buiten de eigen traditie op hun merites te beoordelen en eventueel geheel of gedeeltelijk over te nemen.

Iets over de herkomst van vrijzinnigheid

Het is verleidelijk om deze glorieuze traditie van de Nederlandse vrijzinnigheid te schetsen en die schets te laten beginnen bij Erasmus en Coornhert en hem te laten uitmonden in U en ik. Maar het is meer ter zake de Nederlandse geschiedenis, met zijn strijd tussen rekkelijken en preciezen, met zijn gepolder en zijn eindeloze compromisbereidheid te beschrijven als een langdurige oefening in vrijzinnigheid. Daaruit blijkt dat vrijzinnigheid een mentaliteit is die bevochten moet worden, telkens opnieuw. Het zou interessant zijn sociologisch onderzoek te doen naar de sociale omstandigheden waaronder de vrijzinnigheid zich geleidelijk ontvouwt. Vrijzinnigheid betekent het loslaten van dogma's, projecties, stereotypen, waaraan men zijn houvast kan ontlenen. Daarvoor is behalve de inspiratie van een charismatische figuur als Coornhert een maatschappelijke positie nodig, die een zekere onbezorgdheid met zich meebrengt. Dat geeft niet alleen de ruimte voor vrijzinnigheid; het maakt ook dat men zich een meer vrijzinnige houding kan permitteren.

Ik maak mij sterk dat er een zekere affiniteit is tussen de vrijzinnige mentaliteit en een commerciële oriëntatie⁷. Dit idee van affiniteit tussen een de handelsgeest en vrijzinnigheid is een variatie op Max Webers *Wahlverwandtschaft* tussen kapitalistische geest en protestantse ethiek. De hypothese die hier in feite wordt geponeerd is dat succesvol handelskapitalisme een zekere *Wahlverwandtschaft* heeft met vrijzinnig protestantisme. Anders gezegd, de Hollandse handelsgeest zou de vrijzinnige mentaliteit kunnen hebben versterkt. Deze heeft immers geleid tot een zekere gewenning aan een pluralistische situatie. Men moet ervaren hebben dat met mensen die er andere principes op na houden, niettemin te praten en te werken valt. En dan is er het “gezonde wantrouwen” van de koopman en van de vrijzinnige. Daar komt bij dat ambitieus ondernemerschap de wens kan doen postvatten om allerlei dogmatische obstakels uit de weg te ruimen en zo de handelingsvrijheid te vergoten. Hierdoor wordt vrijzinnigheid

meer dan een geestelijke oriëntatie. Het wordt een machtsmiddel en, als men succes heeft, een statussymbool. Vrijzinnigheid is niet voor niets een eigenschap voor mensen die zich een eigen mening kunnen permitteren en daar wel bij varen.

Vrijzinnigheid en het Westerse gedachtegoed

Wie vrijzinnigheid opvat als een mentaliteit, dat wil zeggen een duurzame, tot cultuur geworden houding ten aanzien van de traditie, bespaart zich de moeilijkheden die het onderscheid tussen politieke vrijzinnigheid en religieuze vrijzinnigheid met zich meebrengt⁸. Het is een onderscheid dat veel gemaakt wordt en dat ook weer uit gaat van een kerkelijk religiebegrip. Dat is in een tijd dat er langzamerhand buiten de kerk meer gelovigen zijn dan in de kerk, een onvruchtbaar perspectief. Wanneer wij het over traditie hebben, dan spreken we over een traditie waarin moraal, politiek en levensbeschouwing of religie op een vaak niet onder woorden te brengen wijze aan elkaar zijn gekoppeld. Het gaat om een overgeleverde traditie, waarvan de waarden al op jeugdige leeftijd worden geïnternaliseerd en waarvan de wortels oud zijn, en niet meer precies achterhaalbaar. De Westerse traditie is gedeeltelijk Grieks-romeins, gedeeltelijk Joods-christelijk en voor een deel wellicht ook Germaans van oorsprong. Het bestaat in de kern uit waarden als de naastenliefde, het universalisme, de vrijheid, de menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkheid, rationaliteit, geloof in God, om slechts enkele basiswaarden van de traditie te noemen. Het is een familie van waarden, waarvan de kern onopgeefbaar is. De gevoelens die het geloof in deze waarden oproepen kunnen religieus of quasi-religieus genoemd worden.

Maar deze familie van waarden⁹ als geheel is wel aan veranderingen onderhevig en onderdelen zijn wel opgeefbaar. De waarden veranderen van inhoud en interpretatie. Vrijheid wordt bijvoorbeeld van gewetensvrijheid tot politieke vrijheid; gelijkheid evolueert van gelijkheid voor God naar maatschappelijke gelijkheid. De tendens om in deze wereld het heil te zoeken wordt groter. Het geloof in een persoonlijke god, of zelfs wat voor god ook, blijkt langzamerhand opgeefbaar, zonder dat de overige waarden aan betekenis inboeten.

Het relativisme van vrijzinnigen behelst dus de manier waarop zij hun traditie tot gelding brengen. Niet iedereen die deze traditie aanhangt, maakt dezelfde keuze op

dezelfde wijze. Iedere vrijzinnige maakt uit de grond waarden van zijn traditie zijn eigen keuze en legt zijn eigen accenten. Die openheid blijkt telkens weer als men een vrijzinnige vraagt naar zijn basiswaarden. Iedere vrijzinnige heeft zijn eigen verhaal. Deze veelvormigheid is de kracht van de vrijzinnigheid, maar wordt ten onrechte als zwakte gezien.

Vrijzinnigheid heeft een perpetuum mobile karakter. Hij wordt door zijn eigen resultaten uitgelokt tot nieuwe resultaten. Vrijzinnigheid blijft dan ook weerstand oproepen. De strijd van de vrijzinnigheid is nooit gestreden. Dat geeft vrijzinnigheid iets ambivalent. Het draagt bij aan de ongemakkelijkheid en de ongeborgenheid van de (post)moderne samenleving. Die ongemakkelijkheid maakt dat de tegenstanders van de vrijzinnigheid altijd kansen blijven houden en dat de ontwikkeling van de vrijzinnigheid een grillig verloop heeft.

Vrijzinnigheid doet zich voor binnen kerken en mensen kunnen ervoor kiezen deze mentaliteit binnen de kerken uit te oefenen.. Kerklidmaatschap is in een vrijzinnige cultuur nu eenmaal een kwestie van persoonlijke interesse. Men kan zijn vrijzinnigheid, ook waar het religie betreft, evengoed binnen als buiten de kerken uitoefenen. Men kan het uitoefenen ten aanzien van godsdienst, maar ook ten aanzien van de moraal of de politiek. Men kan in de ene levenssfeer vrijzinniger zijn dan in de andere.

Vrijzinnigheid als Nederlands cultuurgoed

Tegenover vrijzinnigheid staan meerdere, aan elkaar verwante contrastbegrippen: orthodoxie; fundamentalisme; dogmatisme; conservatisme. Ook deze begrippen worden vaak eerder inhoudelijk dan als mentaliteit geduid. Het zou eens moeten worden onderzocht via een survey-onderzoek, welk percentage van de bevolking zijn eigen positie herkent in één van deze begrippen. Het lijkt waarschijnlijk dat een meerderheid een dergelijke zelfkarakterisering afwijst. Daarom is het niet onzinnig de Nederlandse cultuur als een voornamelijk vrijzinnige cultuur te zien. Dat is overigens ook in overeenstemming met de reputatie die Nederland in het buitenland heeft.

Als deze hypothese juist is, dan is vrijzinnigheid ook niet te beschouwen als religieus en politiek alternatief¹⁰. Vrijzinnigheid is, zeker sinds de jaren zestig van de

vorige eeuw, toen het zuilenstelsel instortte, *mainstream* in Nederland. Omdat het zo vanzelfsprekend is, is het zo'n ongevaarlijk politiek stuntje om jezelf vrijzinnig te noemen, zoals politieke partijen ter linker en ter rechter zijde doen. Dat is opportuun geworden nu het conservatisme en de orthodoxie zich als politiek alternatief profileren.

Op dit moment wordt de strijd tussen vrijzinnigheid en orthodoxie vooral gestreden op het punt van de integratie van religieuze minderheden, met name de islam. De orthodoxen wensen vast te houden aan de waarden en normen, zoals die in Nederland zijn overgeleverd, terwijl de vrijzinnigen de uitdaging aan willen gaan en bereid zijn open te staan voor de islam. De orthodoxen verwijten de vrijzinnigen cultuurrelativisme, poldermentaliteit, schipperen, vaagheid, onduidelijkheid in de positionering, het op het spel zetten van de overgeleverde waarden, gebrek aan principes etc. . Het zijn precies die verwijten, die altijd al aan het adres van vrijzinnigen worden gemaakt. Vrijzinnigen stellen daar tegenover dat de onbuigzaamheid van de orthodoxen leidt tot een bloedige *clash of civilizations*.

Conclusie

Er bestaan twee opvattingen over vrijzinnigheid: een inhoudelijke, die vrijzinnigheid opvat als een verzameling gedachtegoederen en een formele, die vrijzinnigheid opvat als een houding, die uitgroeit tot een mentaliteit en zelf deel is gaan uitmaken van de cultuur.

Vanuit de eerste opvatting gezien is de vrijzinnigheid een kwijnend geheel, dat zichzelf voortdurend voor de voeten loopt. Vanuit de tweede opvatting is vrijzinnigheid een geestesgesteldheid die centraal staat in de Nederlandse cultuur en daaraan een niet te onderschatten bijdrage heeft geleverd..

Ik meen dat we ons in Nederland meer bewust moeten worden van het belang dat deze mentaliteit voor Nederland gehad heeft. Ook in de toekomst zal vrijzinnigheid in deze formele zin de beste optie zijn. Ons staan in de komende decennia ingrijpende uitdagingen met betrekking tot onze waarden te wachten zowel door de toenemende mondialisering als door de effecten van de klimaatsverandering. Een vrijzinnige

mentaliteit, gekenmerkt door openheid, mentale souplesse en een kritische houding, biedt hier opnieuw de beste perspectieven.

Noten

¹ http://www.caxent.be/nieuw.php?id_news=354

² W.B. Drees, red., (1999), *Een beetje geloven, Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom* Amsterdam: Balans. Voor een uitgebreider beeld van het hedendaagse vrijzinnig-religieuze zelfbeeld, zie: W. van der Burg, (2005), *Over religie, moraal en politiek, Een vrijzinnig alternatief*, Kampen: Ten Have; M. Bosman-Huizinga en M. van Leeuwen, red., (2006) *Het vrijzinnig alternatief beproefd, Meedenken met Wibren van der Burg*, Utercht: Remonstrantse Broederschap; R. Klooster, (2006), *Het vrijzinnig protestantisme in Nederland*, Kampen: Kok; H. Siebrand, (2007), *Onvrijzinnig vrijzinnig, Opnieuw een gebied ingaan en verkennen*, Zwolle: NPB.

³ zie M.F. Buitenwerf-van der Molen, (2007), *God van vooruitgang, De popularisering van het modern theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, 111ev.

⁴ R. Dawkins, (2006), *The God Delusion*, London: Black Swan.

⁵ H.M. Kuitert en H.S. Versnel, (1993), *Het kan nog erger, een discussie over thema's uit 'Het algemeen betwijfeld christelijk geloof'*, Baarn: Ten Have.

⁶ P. Cliteur, (2004) *God houdt niet van vrijzinnigheid, Verzamelde collumns en krant artikelen 1997-2004*, Amsterdam: Bert Bakker

⁷ Vgl Max Weber, (1920), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I, (Die protestantische Ethik)*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

⁸ vgl. de inleiding van Couwenberg in dit blad.

⁹ Het begrip familie van waarden is geïnspireerd op het begrip familiegelekenissen zoals Wittgenstein dit heeft voorgesteld en dat steeds belangrijk wordt in de godsdienstsociologie, bijvoorbeeld bij het definiëren van religie; zie bijvoorbeeld M. Hamilton, (2001), *The Sociology of Religion*, London en New York: Routledge, 21.

¹⁰ Zoals de titel van het inleidende essay van Couwenberg luidt.